पूर्व विदर्भातील माजी मालगुजारी तलावांचे ऐतिहासिक महत्व व आधुनिक काळातील उपयोगिता –एक चिकित्सा

डॉ. ज्ञानेश्वर शामराव कडव
इतिहास विभाग प्रमुख
जे.एम. पटेल महाविद्यालय,
भंडारा
मोबाईल नं. 9422132993
E-mail : ds.kadhao@Gmail.Com

पूर्व विदर्भ हा तलावांचा प्रदेश म्हणून आजही ओळखल्या जातो. किमान महाराष्ट' राज्यात सर्वाधिक तलाव पूर्व विदर्भात आहेत. या तलावांची निर्मिती गोंड राजवटीचे काळात झाल्याचे मानले जाते. पूर्व विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली व नागपूर जिल्हयाचा काही भाग हा झाडीपट्टी म्हणून ओळखला जातो. या भागावर गोंड लोकांचे राज्य होते. हा प्रदेश चांदा येथील गोंड राजांच्या प्रभावाखाली होता. 1

यापैकी 16 व्या शतकातील चांदयाचा राजा हिरशहा याने राज्याचा महसूल वाढावा म्हणून भजो जंगल कापून त्याठिकाणी गांव वसवेल त्याला त्या गावची सरदारकी बहाल केली जाईल असे प!र्मान काढले. या प!र्मानाचा परिणाम म्हणून जंगल कापून त्याठिकाणी गांव वस्ती वसली व शेतीच्या क्षेत्रात वाढ घडून आली. मात्र ओलीताच्या साधनाच्या अभावामुळे शेतीपासून हमखास उत्पन्न प्राप्त होण्याची व त्यामुळे राज्याचा महसूल वाढण्याची खात्री नव्हती. अशी शाश्वती निर्माण व्हावी व शेतीपासून काही प्रमाणात कां होईना उत्पन्न प्राप्त व्हावे म्हणून भजो तलाव बांधेल त्याला त्या तलावापासून ओलीत होईल तेवढी जमीन खुदकास्तश म्हणून बक्षीस दिली जाईल असे दुसरे प!र्मानही या राजाने काढले.

या पर्मानाचा परिणाम म्हणून या भागांमध्ये अनेक तलाव बांधले गेले. यामुळे तलावांची साखळी निर्माण झाली. गोंड राजांच्या काळात हया भागात 31900 हेक्टर सिंचन क्षमतेचे सुमारे 6700 तलावांचे बांधकाम करण्यांत आले. ब्रिटीश काळात हया तलावांची मालकी मालगुजारांकडे होती म्हणून हे तलाव मालगुजारी तलाव म्हणून ओळखले जात होते. मात्र सन 1950 च्या कायद्यानुसार मालगुजारी प्रथा संपुष्टात आल्यानंतर 1952 मध्ये शासनाने हे मालगुजारी तलाव आपल्या ताब्यात घतले. तेव्हापासून हे तलाव माजी मालगुजारी तलाव ;मा.म. तलावद्ध म्हणून ओळखले जात आहेत. भाषावार प्रांतरचनेनंतर हे मालगुजारी तलाव शासनाच्या अखत्यारीत आले. हया सर्व तलावांना लघुपाटबंधारे प्रकल्प म्हणून संबोधण्यात आले. त्यातील ज्या तलावांची क्षमता 100 हेक्टरपेक्षा जास्त होती त्यांना पाटबंधारे खात्यांकडे तर 1962 मध्ये जिल्हा परिषदेच्या स्थापनेनंतर ज्या तलावांची क्षमता 100 हेक्टरपेक्षा कमी होती ते जिल्हा परिषदेकडे वर्गीकृत करण्यात आले. 2

मात्र केवळ गोंड राजानी प्रोत्साहन दिल्यामुळे पुर्व विदर्भातील प्रदेशात तलावांची निर्मिती झाली नाही तर याकरीता येथील भूभाग, जमीनीची प्रत, पर्जन्यमान व पिकपऋतीसुऋा कारणीभूत ठरली. किंबहुना असे म्हणता येईल की यासर्व परिस्थितीमुळे गोंड राजांनी तलाव निर्मितीला प्रोत्साहन दिले. पूर्वेकडील हा भूभाग रूपांतरीत खडक ;डमलंउवतचीपब त्वबाद्ध या प्रकारचा आहे. पाउ!स कितीही पडला तरी जमीनीत पाणी प!ार कमी मुरणे हे या भूस्तराचे वैशिष्टे आहे.3 या विभागातील बहुतेक जमीन मध्यम ते भारी प्रकारची असल्याने जमीनीची पाणी साठवून ठेवण्याची क्षमता चांगल्या प्रकारची आहे. शिवाय या परिसरात सरासरी पर्जन्यमान 1000 ते 1200 मी.मी. इतके आहे. एकंदरीत पूर्व विदर्भातील उपरोक्त प्रदेशातील एकूण स्थिती धानपिकासाठी सर्वाधिक अनुकूल असल्याकारणाने धानाचे/ तांदळाचे उत्पादन मोठया प्रमाणावर घेतले जाते.

मात्र धान पिकाला कापणीपर्यत पाण्याची नियमित आवश्यकता असते. विशेषतः धानपिक भरण्याच्या अवस्थेत असतो तेव्हा तर पाणी असणे गरजेचे ठरते, नसल्यास त्याचा वाईट परिणाम उत्पादनावर होवून पीक बुडते किंवा उत्पादन कमी होते त्यामुळे शेती तोटयात जाते. कमी उत्पादनाचा परिणाम शेतकरुयांच्या आर्थिक स्थितीवरच वाईट होत नाही तर अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होते. शासनाच्या महसूल प्राप्तीवरही विपरीत परिणाम होवून राज्याच्या पर्यायाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणाम होत असतो. यावर उपाय म्हणजे पिकांसाठी पाण्याची खात्रीलायक व्यवस्था करणे होय.

या खात्रीलायक पाणीपुरवठा होण्याच्या गरजेतूनच तत्कालीन गोंड राजानी तलाव निर्मितीला प्रोत्साहन व मदत करण्याचे धोरण अंगिकारले. यासाठी पडणारुया पावसाचे पाणी अडवून पाण्याचे साठे निर्मान करणे व त्याचा वापर गरजेनुसार करता यावा यासाठी तलावांची निर्मीती करण्यात आली.पण पूर्व विदर्भात तलाव निर्मितीच्या कार्यात या परिसरातील कोहळी समाजातील कास्तकारांनी महत्वाची भूमिका बजावली. कोहळी कास्तकार तलाव निर्मितीच्या क्षेत्रातील तज्ञ समजले जात होते. चांदयाचा गोंड राजा एकदा काशीला गेला असतांना तेथील लोकांचे व त्यांचे पाणी व्यवस्थापणातील कौशल्य त्याने हेरले. यामुळे सदर राजा प्रभावित झाला. त्याने या कोहळी समाजातील नागरिकांना आपल्या प्रदेशात आंमत्रित केले. त्यांच्या मदतीने अनेक तलाव बांधण्यात आले. चंद्रपूर, गडचिरोली व भंडारा जिल्हयातील बहुतांश तलाव या कोहळी शेतकरुयांनी बांधले.4 याव्यतीरीक्त पोवार, गोड, हलबी, कुणबी अशा सर्व समाजाच्या लोकांनीही तलावांची निर्मीती करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडली असल्याची नोंद शासकिय कागदपत्रामध्ये दिसुन येते.

एवढया मोठया प्रमाणात खाजगीरित्या तलाव निर्माण करण्याचे कदाचित हे जगातील एकमेव उदाहरण असावे.5 याविषयी श्री. अशोक जाधव माजी अधिक्षक अभियंता लघुपाटबंधारे ;स्था. स्तरद्ध मंडळ, नागपूर लिहीतात भया तीन जिल्हयातील छोटया तलावांची निर्मिती ही आश्चर्याची बाब आहे. जगात कोठेही शेतकरुयांनी स्वतःहून एवढया मोठया प्रमाणावर सिंचनाच्या सोईसाठी आणि इतर उपयोगासाठी मोठया संख्येत तलाव निर्माण केल्याचे उदाहरण नाही. तलावाची एक श्रृंखलाच या परिसरात शेतकरुयांनी निर्माण

केली आहे आणि थोडेथोडके नव्हे तर सुमारे 6000 तलाव आणि तेही एकाच कालखंडात निर्माण करण्याची ही अद्‌भुत किमया कशी घडू शकते हा निश्चितच संशोधनाचा विषय आहे.6

या तलावांच्या निर्मितीची विशेषतः म्हणजे संपूर्ण तांत्रिक निकष वापरून सुनियोजित पद्धतीने आखणी करून कोठेही पाणी व्यर्थ जाणार नाही, याची खबरदारी घेवून संपूर्ण तांत्रिक शास्त्र वापरून या तलावांची निर्मिती करण्यात आली. सामुहिकरीत्या सामुहिक वापरासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विकास व संवर्धन करून त्याद्वारे समाजाचा, प्रदेशाचा पर्यायाने राज्याचा विकास साधण्याची ही प्रक्रिया निश्चितच आश्चर्यजनक म्हणावी लागेल.

या तलावाचे घटक/भाग व तंत्र याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे होते. यात येवा ;पाणलोटद्ध, पाळ, तुडूंब ;पाणी सोडण्याचे द्वारद्ध सलंग, ;वेष्टवेअरद्ध या भागांचा/घटकांचा समावेश होता.

येवा :— तलावामध्ये ज्या भागातून ;पाणलोट क्षेत्रद्ध पाणी येते तो येवा. पाणलोट क्षेत्रातून पाणी येण्यात अडथळे येत असतील, अटकाव होत असेल तर असे अडथळे दुर करून पाणी तलावाच्या दिशेने येण्यासाठी मार्ग तयार करून दयावा लागतो हे पाण्याचे मार्ग दरवर्षी पावसाच्या आधी साप! केले जात असत. कधीकधी याकरीता नांगराचा वापरही केला जाई.

पाळ :— तलावाची पाळ ;धरणद्ध तयार करतांना मातीचा गुणधर्म विचारात घेवून पाळीची व भौगोलिक परिस्थितीनुसार उंची ठरवली जात असे. तलावाच्या पाळीची रूंदी व उंची एकदा निश्चित झाली की मग पाळीचे बांधकाम मातीच्या एका थरावर दुसरा थर अंथरून करण्यात येत असे. प्रत्येक थरानंतर त्यावरून बैल चालवून व माती टाकून माती दबाई केल्या जात असे. पाण्याचा दाब जास्त पडत असेल आणि पाळीची माती पावसाळयात ठराविक काळछेदात टिकुन राहत नसेल तर त्या ठिकाणी चुना, गुळ आणि मातीचे मिश्रणची वापरल्याची उदाहरणे आहेत. आज तलाव बांधतांना पाळीवरची माती वाहून जावू नये म्हणून दगडाचे पिचींग करतात व पाळीवर झाडे असली तर पाळीला कमकूवत करतात म्हणून तोडून टाकली जातात. याकरीता खसच्या गवताची जूडे पाळीच्या दोन्ही बाजूच्या उतारावर लावत असत आणि आंबा, शिंदी, चिंच अशी झाडे पाळीवर मुंद्याम लावली जात असत. यामुळे तलावाच्या पाळीला आणखी जास्त मजबुती येते. आजही अनेक गावांच्या चांगल्या आमराया या तलावाच्या पाळीवर आहेत.

तुडुम (विमोचक) :— तलावातील पाणी पाटात सोडण्यासाठी तुडुम वापरले जायचे. तुडुमाचे बांधकाम त्या भागात सहज उपलब्ध असलेल्या लाल मुरमाडी दगडापासून बनवले जायचे. कारण हा दगड जमीनीतून काढला जातो तेव्हा तो नरम असतो आणि त्याला पाहिजे तसा आकार देता येतो. हवेच्या संपर्कात आल्यावर तो कडक होत जातो. तलावाच्या आतल्या बाजूला पायरीसारखी रचना असते आणि प्रत्येक पायरीवर एक छिद्र असते. यास प्लग पद्धतीचे विमोचक संबोधण्यात येते. ज्या पायरीवर पाणी असेल त्या पायरीवरील छिद्र उघडून पाणी सोडले जाते. पावसाळयाच्या पूर्वी चपटा दगड किंवा लाकडी पाटी ठेवून वरून काळी माती लिपून हे छिद्र बंद केले जाते. यातून पाणी पाझरत नाही. समजा काही बिघाड होवून पाणी पाझरलेच तर

गावातील प्रत्येकाला त्याची दुरूस्ती कशी करायची हे माहीत होते. छायाचित्र आकृती क. 1 मध्ये दर्शविण्यात आलेले आहे.

सलंग (सांडवा) :– तलावातील जास्तीचे पाणी वाहून जाण्याकरीता सलंगाची व्यवस्था आहे. या सलंगाचे वैशिष्टये म्हणजे या बहुतेक वळेला जमिनीला समांतर अथवा जर उंच करायची गरज पडलीच तर बाहेरच्या बाजुन उतार असणारुया ठिकाणी सलंगाचे बांधकाम करण्यात येत असे. यामुळे पर्जन्य काळात जेव्हा नदी नाल्यातून मासे प्रवाहाच्या विरूःद्ध दिशेने पोहुन येत, तेव्हा या उताराच्या सलंगावरून त्यांना तळयात येणे सहज शक्य होई व पुढे त्याचे तलावात किंवा पाणलोटातील प्रवाहात प्रजनन झाल्यामुळे त्यांची अंडी तलावातच राहात असत. छायाचित्र आकृती क. 2 मध्ये दर्शविण्यात आलेले आहे. अश्या सांडव्याचे पक्के बांधकाम केले जात नव्हते. या सांडव्यावरून वाहून जाणारुया पाण्याचा वापर शेतकरी सिंचनाकरीता करीत असत.7

अशाप्रकारे मातीची पाळ आणि विविध तलावांवर पाणी शेतात पोहचविण्यासाठी खाचा पद्वतीचे गेट आणि पुराचे पाणी वाहून नेण्यासाठी सांडवा हे तंत्र या तलावांमध्ये वापरले आहे. एका तलावातील पूराचे जास्तीचे पाणी दुसरुया तलावात आणि त्यातही जास्त पाणी झाले तर तिसरुया तलावात अशी तलावांची एक श्रृंखलाच निर्माण केल्या गेली आहे. या परीसरातील पारंपारीक तलावाची रचना पहिल्यास अनेक तलाव अशा कुठल्या तरी साखळीचा भाग असल्याचे दिसून येते. अशा एकापेक्षा अधिक तलावांच्या साखळया असणारी अनेक गावे आहेत. त्याठिकाणी अक्षरशः तलाव आणि त्यांच्या पाटाचे जाळेच

विणलेले आहेत. या तलावांच्या जाळयांचे सर्वात उत्तम उदाहरण म्हणजे आताच्या भंडारा जिल्हयतील तुमसर तालुक्यामधील आष्टी या गावाचे सांगता येईल. हजार हेक्टरचे क्षेत्रप!ळ असणारुया गावामध्ये लहानमोठया तलावांच्या तीन साखळयां मिळून 76 तलाव आहेत. पाटांचे जाळे असे विणले आहे की गावच्या वरच्या भागातील तीन मोठया तलावामधून सोडलेले पाणी गावच्या कुठल्याही भागामध्ये पाटाद्वारे पोहचते. गावातील प्रत्येक घरासमोरील नाली ही या पाटाच्या व्यवस्थेचा भाग आहे.

सर्वसाधारणपणे 15 ते 20 हेक्टर सिंचन क्षमता असलेले तलाव जास्त संख्येने बांधण्यात आले होते. तलाव जर 20 हेक्टर सिंचन क्षमतेचा असला तरी त्याची साठवण क्षमता 70 सहस्त्र घन मिटर ठेवण्यात आली आहे. अर्थातच एक हेक्टर सिंचन क्षेत्रास 3.50 सहस्त्र घनमिटर पाणी गृहीत धरलेले होते आणि हे पाणी किमान दोन पाळीत देणे अभिप्रेत होते. या तलावाचे अंदाजे 0.50 चौ.कि.मीटर पाणलोट क्षेत्र हाते आणि 10 घनमीटर प्रति सेकंद पुराचे पाणी सांडव्यावरून वाहून जाते. त्यासाठी अंदाजे 18 मीटर लांबीचा दगडी बांधकाम केलेला सांडवा बांधण्यात आलेला आहे. सर्वसाधारणपणे दोन किंवा तीन ठिकाणी खाचा पऋतीचे गेट दगडी बांधकामाद्वारे तयार केले आहेत.

पुराचे पाणी वाहून जाण्यासाठी सांडव्याचे बांधकाम करतांनाही तांत्रिक ज्ञानाचा वापर केल्याचे दिसून येते. यामुळेच 300 वर्षात अनेकदा अतिवृष्टी होवूनही हे तलाव पु!टल्याची नोंद नाही. त्याचप्रमाणे मातीच्या धरणाची बांधणीही शास्त्रोक्त पद्वतीने केल्याचे आढळून येते.

एकंदरीत ज्या काळातील शेतकरी व नागरीकांना, अशिक्षित, अज्ञानी तसेच अप्रगत समजले जात होते, त्यांच्याकडे प्रगत तंत्रज्ञान नव्हते अशी समजूत होती. त्याकाळातही उत्तम दर्जाचे कायमस्वरूपी बांधकाम केलेले तलाव निर्माण झालेले आहेत. याची दखल ब्रिटीश राजवटीत घेतल्याचे पुरावे आहेत. A.J. Lawrence यांनी 1967 मध्ये तत्कालीन ब्रिटीश शासनाला सादर केलेल्या अहवालात याची दखल घेतली आहे. ते म्हणतात ..... But on the whole; it is wonderful that broken tanks are so seldom met with, and that on uneducated and unskilled people have exhibited so much, knowledge of hydraulic Laws. The water escapes and waste weirs, insufficient and weak though they sometimes are, the shape of the embankments, the discharge gates for irrigation; all show that those who planned and carried out these great works, were men of no common character and energy.”8

<u>जुन्या तपशिलावरून मा.मा. तलावांची संख्या खालीलप्रमाणे होती.</u>

अ.क.	जिल्हा	मा.मा. तलावांची संख्या				मा.मा. तलाव एकूण संख्या	एकूण सिंचन क्षमता ;हेक्टरद्ध
		0 ते 100 हेक्टर		101 ते 250 हेक्टर			
		संख्या	सिंचन क्षमता	संख्या	सिंचन क्षमता		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	भंडारा	3430	28280	50	7847	3480	36127
2.	चंद्रपूर	1901	32784	40	6113	1941	38897
3.	गडचिरोली	1658	20500	12	2133	1670	22633
4.	नागपूर	218	5310	—	—	218	5310
एकूण....		7207	86874	102	16093	7309	102967

तलावांचे व्यवस्थापन :— सर्व लाभधारक या तलावाद्वारे होणारुया सिंचनाचे व्यवस्थापन स्वतः करीत असत. शेतकरी स्वतःहून सामुहिक पॠतीने सिंचनाचे व्यवस्थापन करीत होते

आणि तलावांची देखभाल व दुरूस्तीची कामेही स्वतःच करीत असल्याचे उल्लेख सापडतात. पूर्व उल्लेखित A.J. Lawrence यांनी 1867 च्या अहवालात नमुद केले आहे की In southern India, Where tanks are built by Government. But here, beyond temporary assistance or countenance no aid was asked, or if asked not Granted. The people trusted to themselves, and with their own right hand worked their deliverance. In an eastern country, where the lesion of self-help is so seldom Learnt, this independence and their success in these great works."9

सदर तलावात पाणी येण्याचे मार्ग स्वच्छ करण्याचे काम, तलावातील गाळ काढणे, पाळीची डागडुजी करणे, पाटांची सप!ाई व दुरूस्ती करणे ही सर्व कामे त्या तलावांच्या लाभार्थीकडून केली जात असत. तलावातील गाळाची माती खत म्हणून शेतात टाकण्याकरीता वापरली जात असे. माती न्यायची असल्यास निर्णय सामुहिकपणेच घेतला जात अस. दर दोन ते तीन वर्षांनी गाळ काढण्याचे काम केले जात होते. ही सर्व कामे देखभाल दुरूस्तीसह सामुहिक निर्णयाद्वारे लोक सहभागातून होत असत.

तलावातील पाण्याच्या व्यवस्थापनाचा निर्णय सामुहिकरित्या घेण्यात येउ!न यात सुत्र्रा लोकसहभागदिसूनयेई. उपलब्ध पाण्याचा अंदाज घेउ!न प्रत्येक लाभार्थ्यास त्याचे क्षेत्रानुसार पाण्याची वेळव पाळयांची संख्या ठरवून देण्यात येत असे. पाणी वाटपाचे निर्णय अंमलात आणण्यासाठी गावात पाणकर ठेवले जात होते. पाणकरांनाच तलावाचे तुडुंब उघडून पाणी देण्याचे अधिकार प्राप्त होते. वेळापत्रकाचे पालत न करता पाणी घेतल्यास किंवा पाटांची नासधुस करून पाण्याचा वापर केल्यास पूढील वर्षी पाणी न देण्याची शिक्षा दिली जात असे.

पूर्व विदर्भातील प्रदेशात मालगुजारी पत्र्रती सुरू झाल्यानंतर त्यावेळच्या मालगुजारांनी तलावाच्या निर्मितीत व व्यवस्थापनात पुढाकार घेतला. पाणीपट्टी वसूलीची जवाबदारी हे मालगुजार पार पाडू लागले होते. तलावातील पाणी वाटपासाठी लाभधारकांची मालगुजारांच्या अधिपत्याखाली पाणी वापर समिती गठीत केली जात असे. ही समिती तलावातील पाण्याची उपलब्धता पाहून लाभधारक शेतकरुयांना पाणी देण्याचा निर्णय करीत असे. हीच समिती पाण्याच्या उपलब्धतेच्या प्रमाणात मालगुजारांना सारा देत असे.

तलावांचा इतर कामासाठी वापर :– जरी सदर तलावांची निर्मिती प्रामुख्याने धानपिकांना पाणी पूरविण्याच्या उद्‌देशाने करण्यात आली असली तरी या तलावांचा वापर एवढयापूरताच मर्यादीत नव्हता. मत्स्यपालन व शिंगाडे उत्पादनासाठीही हयांचा वापर केल्या गेला. अनेक कुटूंबे या व्यवसायावर आपली उपजिविका करीत असत व आजही करीत आहेत. जनावरांना पिण्याचे पाणी तसेच कपडे धुण्यासाठीही त्यांचा वापर केल्या जात असे. तलावांमुळे नजीकच्या परिसरातील विहिरीतील पाण्याची पातळी वाढत असल्या कारणाने पाण्याची अतिरिक्त उपलब्धता होत असे.

तलावामध्ये मासोळया, बेडूक, साप, किटक, पक्षी, प्राणी आणि अनेक प्रकारच्या वनपाणी वनस्पती यांची वाढ होत असे. या जलजैवविविधतेमधील अनेक घटक गावातील अनेक लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन

बनले होते. अल्प व अत्यल्प भूधारकांना अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन यामुळे प्राप्त झाले. पाण्यावर आधारित लघु उद्योगांची निर्मिती व त्याद्वारे विविध प्रकारच्या पर्यायी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत गेल्या.

निष्कर्ष :– अशाप्रकारे पावसाने दगा दिल्यास पिके बुडू नयेत तसेच पाण्याची टंचाई निर्माण होउ! नये म्हणुन पाणी राखून ठेवण्याच्या उद्येशाने गोंड राजांच्या काळापासून पूर्व विदर्भातील प्रदेशात तलावांची निर्मिती करण्यात आली. हजारो तलाव बांधण्यात आलेत. या तलावांमुळे त्या काळातच नव्हे तर आजही जे तलाव सुस्थितीत आहेत, शेतीतील पिके जगविण्यासाठी साधन म्हणून त्या तलावांचा वापर करण्यात आला व आजही तो करण्यात येत आहे. या तलावांमुळे शेतकरुयांना पिक येण्याची हमी प्राप्त झाली. त्यामुळे अनेकदा दुष्काळ पडूनही किंवा अपूरा पाउ!स पडूनही त्याचा विशेष प!टका तलाव असलेल्या भागातील शेतकरुयांना बसला नाही. शासनालाही त्यापासून प्राप्त होणारा महसूल सुरूच राहीला. किमान याबाबतीतले शासनावरील दडपण कमी झाले. या तलावाचा वापर केवळ शेतीसाठी करण्यात आला नाही तर पिण्याच्या पाण्यासाठी, जनावरांसाठी, मत्सपालनासाठी व शिंगाडे उत्पादनासाठीही करण्यांत आल्याचे दिसून येते. यामुळे अतिरिक्त रोजगार व उत्पनाचे साधन या भागातील जनतेला प्राप्त झाले.

एकंदरीत तलाव हे शाश्वत सिंचनाचेच नव्हे तर जनतेकरीता अतिरिक्त उत्पन्नाचे, उदरनिर्वाहाचे साधन बनले होते. आजही यापैकी बरुयाच तलावांचा वापर ओलीतासाठी, मत्स्यपालनासाठी इतकेच नव्हे तर पर्यटनस्थळ म्हणून केला जात आहे. उदाहरणार्थ भनवेगांव बांध . यावर!न या तलावांचे महत्व अधोरेखित होते.

इतकेच नव्हे तर आधुनिक काळात सततच्या अवषर्णामुळे पाणी टंचाईची समस्या निर्माण झाली आहे. त्याचबरोबर जमीनीतील पाण्याची पातळी झपाटयाने खाली जात आहे. पिके बुडत असून, शेती तोटयात जाउ!न शेतकरी कर्जबाजारी बनत चालला आहे,. यामुळे शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. शेतकरुयांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थाच नव्हे तर राज्याची अर्थव्यवस्था यामुळे प्रभावित होत चालली आहे. तसेच रोजगाराचा प्रश्न गंभीर बनत चाललेला आहे. या सर्वांचा परिणाम आजच्या राजकीय व्यवस्थेविरूत्र्म असतोष वाढीस लागण्यात होत आहे. तरूणवर्ग व शेतकरी नक्षलवादी चळवळीकडे आकर्षित होत चालला आहे.11 ;सदर बाब महाराष्ट' शासनाने गठीत माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास करणारुया समितीने 2012 च्या आपल्या अहवालात नमूद केली आहेद्ध या समस्यांवरील हमखास उपाय म्हणजे माजी मालगुजारी तलावांची प!ररचना व आधुनिकिकरण मानल्या गेले आहे. महाराष्ट' शासनाने याकरीता गठीत केलेले विभिन्न आयोग, समित्या व त्या आयोग व समित्यांनी केलेल्या शिप!ारसींवर अमलबजावणी करण्याकरीता निर्गमीत केलेले निर्णय वा आदेश हा त्याचा पूरावा आहे. यावरूनही सदर तलावांचे महत्व व उपयोगिता कायम असल्याचे सित्र्म होते. श्री. शिरीष आपटे, कार्यकारी अभियंता लघू पाटबंधारे विभाग, भंडारा यांनी 2008 मध्ये मौजे जांभोरा जी.भंडारा येथे मालगुजारी तलावाचे आधुनिकीकरण करून अशा तलावांची उपयोगीता सित्र्म केली आहे.12

याशिवाय हे तलाव बांधतांना जे तंत्रज्ञान वापरले गेले तेच तंत्रज्ञान आधुनिक काळातही वापरले जात आहे. यावरून ज्यांना आपण अशिक्षीत, मागासलेले समजत होतो, त्यांचेच अनुकरण आपल्याला आज करावे लागत आहे. अर्थात जून्या काळातही शेतकरी व जनतेकडे व्यावहारीक ज्ञान होते हा त्याचा पुरावा आहे. पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अनुभवावर आधारीत ज्ञान हे अधिक लाभदायक व टिकाउ! असते हे सिऋ होते.

तसेच आजच्या काळात शेतीविकास असो की, त्याचेशी निगडीत समस्या असोत, पाणी टंचाई असो की, इतर सामाजिक प्रश्न असोत त्याची सोडवणूक करण्याची, उपाययोजना करण्याची सपूर्ण जबाबदारी शासनाचीच असते. त्यात जनतेच्या सक्रिय सहभागाला व पुढाकाराला स्थान नसते, त्याची आवश्यकताही नसते, हे सर्व शासनानेच केले पाहिजे अशी मानसिकता समाजात प्रबळ बनली आहे. त्यामुळे प्रत्येक बाबतीतले शासनावरील परावलंबित्व वाढलेले आहे.

पण या मानसिकतेला छद देणारी प्रत्यक्ष कृती ब्रिटिशपूर्व काळातील जनतेने केली आहे. शासनाच्या प्रोत्साहनाने शेतकरुयांनी व नागरीकांनी स्वतः पुढाकार घेउ!न स्वखर्चाने तलाव बांधूनच नव्हेतर यशस्वीपणे त्याचे व्यवस्थापन करून जनसहभागातून समस्यांचे निराकरण करणे कसे शक्य आहे व याद्वारे झालेलो कामे कशी टिकाउ! व समाजपयोगी आहेत, केवळ शासनावर विसंबून न राहता जनतेच्या सहकार्यानेही विकास कसा साधता येतो याचा आदर्श घालून दिला आहे. आजच्या काळातील शेतकरी, जनता व राज्यकर्ते यांनी याचा बोध घेउ!न कृती करणे समाज, राज्य व देशहितासाठी उपयोगी ठरणारी आहे. यामुळे बरुयापैकी समस्यांचे निराकरण होणे शक्य आहे. जनतेमध्ये जबाबदारीची व स्वावलंबनाची भावना वाढीस लागण्यास मदत होउ!न शासनावरील वाढत चाललेला भारही कमी करणे शक्य आहे. हे सर्व प्रतिबिंबीत करण्यासाठी सदर शोधनिबंध सादर करीत आहे.

तळटिपा :–

1. पूर्व विदर्भातील माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास–मार्च 2012–महाराष्ट' शासन–पृष्ठ क. 1
2. माधवराव बा.देशमुख–निवृत्त अधिक्षक अभियंता पाटबंधारे विभाग यांनी महाराष्ट' जल व सिंचन आयोग पुरस्कृत व जे.एम. पटेल महाविद्यालय, भंडारा द्वारा आयोजित कार्यशाळेत सादर भमाजी मालगुजारी तलावांची पो!ररचना व आधुनिकीकरण या विषयावरील लेख–प्रकाशक–जे.एम. पटेल महाविद्यालय, भंडारा– 9 जुन 1998 पृ.क.134
3. महाराष्ट' शासन निर्णय क. मामात–2016/प्र.क.123/जल 1 मंत्रालय, मुंबई–16 मे 2016 पृष्ठ.क. 01
4. श्रीकांत डोईप!ांडे–विदर्भातील गतमालगुजारी तलावांचे संवर्धन–जलोपासना–दिवाळी अंक–प्रकाशक – श्री. श्रीधर खंडापूरकर, टिळक चौक, कल्याण ;पश्चिमद्ध 421301 पृ.क.92
5. पूर्व विदर्भातील माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास–मार्च 2012–महाराष्ट' शासन–पृष्ठ क. 2

6. अशोक जाधव–मालगुजारी तलावांची प!ररचना/आधुनिकिकरण प्रकाशक–जे.एम.पटेल महाविद्यालय, भंडारा– 9 जुन 1998 पृ.1

7. पूर्व विदर्भातील माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास–मार्च 2012–महाराष्ट' शासन–पृष्ठ क. 4,5

8- A.J. Lawarence, Report on the Land Revenue settlement of the Bhandara District, of the Central Proviences. 1867 Page-12

9. कित्ता पृ. 13

10.पूर्व विदर्भातील माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास पृ. 6, 7

11. पूर्व विदभ्रतील माजी मालगुजारी तलावांचा अभ्यास पृ. 1

12-http/www. The water channel.tv/media-gallary/4373-Malguzari-tanks-in vidharbha? Category id=773